

ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН ПІД ПРИЦІЛОМ ОДПУ (1920-ті рр.)

Висвітлюється діяльність радянських спецслужб у межах Чорнухинського району, що на Полтавщині, спрямовану на контроль суспільно-політичної ситуації на селі, суспільно-політичних настроїв селянства впродовж 1920-х років.

Ключові слова: селянство, суспільно-політичні настрої, Чорнухинський район, ОДПУ, командно-репресивна система управління.

Упродовж останніх десятиріч істориками-професіоналами виявлено, опрацьовано та введено до наукового обороту значний пласт досить своєрідного, і, до певної міри, унікального документального матеріалу, що раніше входив до розряду самих таємних. Мова йде про інформаційні відомості і огляди, тематичні довідки і аналітичні доповіді, що надавалися спецслужбами вузькому колу осіб державного і партійного керівництва і, які містили в собі інформацію про становище і настрої населення, про політичні події, як в місті так і в селі – інформацію, що постійно збиралися в масштабі цілої країни. Усе це в комплексі складало цілу систему політичного контролю.

Інформативно-аналітичні матеріали спецслужб свідчили про становлення і розвиток системи жорсткого політичного контролю у радянській державі. У той час як у демократичних країнах функції політичного контролю полягають у піклуванні за безпекою держави, її громадян. Для комуністичного режиму в СРСР політичний контроль був невід'ємним елементом політичного нагляду за поведінкою громадян, суспільних рухів, унеможлиблював становлення громадянського суспільства і утвердження демократії, грубо порушував права людини.

Яскраво підтверджують діяльність радянської таємної служби по відстеженню суспільно-політичних настроїв на території Чорнухинського району, що на Полтавщині, впродовж 1921–1927 рр., матеріали, які до початку (1941 р.) радянсько-німецької війни зберігалися в архіві ОДПУ Чорнухинського району Полтавської області. Згодом ці і їм подібні документи (зокрема, «Смоленський архів») після завершення Другої Світової війни потрапляють на Захід.

Ці документи були вперше опубліковані у США, у 1957 році [1]. Наступна публікація цих документів здійснюється на Заході у 1985 році [2], яка стає згодом «доступною» радянському історичу через читальні зали спецховів.

Подібне джерело, яке розкриває на практиці особливості функціонування системи політичного контролю по відстеженню

суспільно-політичних настроїв селян Полтавщини, в силу політики закритості радянської держави, не могло бути до певного часу відомим широкому загалу, і радянським історикам, зокрема.

Сергій Максудов (Олександр Бабьонішев) – історик, демограф, математик. У 1960–1970-ті роках активний учасник правозахисного руху в СРСР. У 1981 році емігрував до США. Викладав і здійснював дослідницькі проекти в Гарвардському і Бостонському університетах (США), Українському інституті Едмонтона (Канада) у передмові до публікації документів на Заході у 1985 році наголошував на тому, що ці документи, потрапивши на Захід, не були піддані радянській «обробці», а тим паче не могли бути знищеними. Автор вдається до фантастичної аллегорії відомого письменника: «Министерство Правды» в романе Орвелла миттєво приступало к преобразованию исторической картины после очередного изменения политической обстановки. Документы переписывались, перекраивались, срочно изымались и уничтожались. В СССР аналогичный процесс происходит не столь торопливо, но не менее фундаментально. Общеизвестные факты постепенно забываются, уходят в прошлое, становятся как бы «не бывшими», документы, рассказывающие о них, наглухо запираются в архивы, прячутся в подвалы, теряются, уничтожаются. Тем драгоценнее те немногочисленные бумаги, которым удалось вырваться из хранилищ. Говоря об отдельных эпизодах, описывая случайные происшествия, они помогают восстановить картину происходившего в стране» [3, с. 141].

Усього дане видання містить 36 документів. Зокрема – це розпорядження партійних і радянських органів, накази ОДПУ, що розповідають про події в Чорнухинському районі Полтавської області впродовж 1921–1927 рр. Джерело у першу чергу цікаве, тим, що на прикладі, здавалося б, самого яскравого українського закутку спонукає простежити в дії «очі і вуха» радянського режиму, щупальці якого проникали в одвічний світ думок українського селянина.

Сучасна історіографія має певні напрацювання щодо залучення документів, які в силу власних функціональних обов'язків формували спецслужби. Важливим фундаментом сучасних та майбутніх історичних досліджень тематики суспільно-політичного життя українського доколгоспного села слугує фундаментальна чотири томна документальна праця «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939 гг.», за редакцією А. Береловича (Франція) і В. Данілова (Росія) [4]. Крім того, подібний вид історичного документу ставить перед дослідниками серйозну проблему джерелознавства і археографії [5, с. 8]. З огляду на історичну та регіональну специфіку розвитку суспільно-політичних настроїв українського селянства доколгоспного періоду, опрацювання

історичних документів сформованих органами спецслужб на місцях, сприятиме розумінню процесів формування системи політичного контролю в СРСР, становленню командно-репресивної системи управління українським селом, фундування радянського тоталітарного режиму як у цілому так і в конкретно-історичному аспекті.

Досліджувану групу документів об'єднує одна спільна риса, а саме: прагнення радянських, партійних, каральних, органів спецслужб запровадити політичний контроль над усіма формами економічного і суспільно-політичного життя села. Подібним документам характерний наказно-розпорядчий стиль і у такий спосіб їх дія розповсюджується по вертикалі. Розпорядження і накази, згідно адміністративного поділу, спускалися згори вниз округовим, районним, повітовим виконавчим і партійним органам, низовому партійно-радянському керівництву, а також органам ВЧК, згодом реорганізованим в ОДПУ. Всі ці органи і організації, особи яким адресувалися накази-розпорядження до виконання залишалися опорою радянського політичного режиму на селі: партячейки, сільські ради, комбіді, комнезами, комсомол, місцеві органи міліції, каральні загони ВЧК (ОДПУ), районні резиденти, сільські інформатори і т.д.

Значна частина розпоряджень надсилалась під грифом «таємно», «зовсім таємно», а також під кодами «Інтернаціонал», «Поселенець». Адже уся таємна пошта в СРСР, у тому числі і міжпартійна кореспонденція, доставлялась кур'єрською службою ОДПУ. Через це поступово впроваджувалися різні ступені утаємничення, коди, шифрування, тощо [6, с. 188].

Матеріали ОДПУ Чорнухинського району розкривають динаміку політичного становища села, реакцію його мешканців на політику радянської держави, а також є слушним ілюстративним матеріалом в конкретно-історичному аспекті. В системі взаємин органів ДПУ з сільськими мешканцями досить помітна одноманітність: доносительство, погрози, арешти, застереження не послабляти політичний нагляд за мешканцями, не упускати політичну ситуацію із-під контролю з тим наміром, щоб у слушний час зайнятися репресіями над визначеними заздалегідь особами, занесеними до списку неблагодійних.

Уже у перші дні 1921 року офіційні політичні і радянські органи визначали ворогів радянської влади. Так, голові Чорнухинського волкомбїду та секретарю Чорнухинської волком'ячейки повітвиконкомом була направлена з цього приводу роз'яснююча директива: «... не пізніше трьох днів надіслати в Лохвицький повіткомбїд поіменно списки всіх буржуїв і селян-власників, які мали до революції більше 12 десятин землі і використовували найману працю батраків. Ці списки необхідні нам для вирішення питання про

конфіскацію їх майна і передачі його в користування місцевих комбідів» [7, с. 143].

У такий спосіб культивувалася у суспільстві зневага до приватної власності, яка століттями у вільному світі сприймалася як засадничий постулат головних прав і свобод громадянина.

Ворогами радянської влади вважалися: члени небільшовицьких партій, куркулі та ті, хто до революції використовував працю найманих батраків, сільське духовенство, колишні дореволюційні службовців. У наказі всім райрезидентам Лубенської округи вимагалось: «З метою повсюдного упорядочення обліку і ... спостереження за політичними неблагонадійними і соціально-чужими елементами населення ОДПУ УРСР запропонувало окрвдділам в місячний термін закінчити оформлення справ на тих К.Р. (контрреволюціонерів – Г.К.), які підлягали нагляду, згідно запропонованої схеми:

- а) політичні партії, організації, союзи;
- б) співробітники і службовці активної служби царизму;
- в) прикриті вороги радянської влади» [8, с. 159].

Політичний контроль – невід’ємна частина функціонування суспільства. В демократичному суспільстві політичний контроль здійснюється гласно, через опозиційні засоби масової інформації, демократичну виборчу систему і т.д. Збір же закритої інформації про особу в демократичних країнах ґрунтується на зводі законів, які захищають права людини.

В умовах відсутності політичної опозиції, гласності політичний контроль обов’язкова умова формування, розвитку і зміцнення авторитарних і тоталітарних режимів. Система політичного контролю антидемократичного суспільства формується згори до низу. ДПУ усіляко підтримувало створення широкої мережі інформаторів, як джерела первинної інформації для низових (первинних) зведень органам. Про це у наказі начальника Лубенського округового відділення ОДПУ всім головам РВК Лубенської округи від 29 липня 1923 року: «Днями відряджаємо в кожний район округи райрезидента, ... наші райрезиденти не будуть перебувати на становищі офіційних співробітників ОДПУ, ... для повноти строгої конспірації і успішної роботи райрезидент повинен виконувати (без оплати) будь-яку роботу в підзвітному вам закладі району... райрезидент повинен бути забезпечений такою роботою, яка б дозволяла йому вільно пересуватися по району..., безперешкодно користуватися всіма можливими транспортними засобами райвиконкомів» [9, с. 154]. Зв’язок органів ОДПУ з райрезидентами здійснювався через секретарів райкомів партії [10, с. 155].

В обов'язки райрезидента входило формування агентурної сітки на селі. Як показав аналіз наступних документів, інформатори, особливо на селі, не відігравали помітної ролі. Про це говорять і досліджувані нами джерела: «Робота по організації мережі інформаторів в районах округу проходить зовсім погано...» [11, с. 156]. Вербування інформаторів проводилось різними способами. Однак відмова від співпраці зі спецслужбами не проходила непоміченою. Так, артистам Юрію Кир-Киченко і Оксані Красовській «за відмову співпрацювати з Чорнухинським ОДПУ була заборонена артистична діяльність» [12, с. 169]. Про це зазначав начальник Лубенського округового відділення Двіанінов у таємному листі до райрезидента ОДПУ Чорнухинського району: «У Чорнухах поселився і працює касиром райвиконкому Юрій Кир-Кіченко, а з ним перебуває і його дружина Оксана Красовська. Пропонуємо негайно установити за ними особливе спостереження та інформувати КРВ (контрреволюційний відділ – Г.К.), чим займаються у вільний час. Головним чином – чи часом вони не займаються артистичною діяльністю у районі. Пара ця у минулому за професією – артисти, але за відмову від співробітництва з ОДПУ їм була заборонена будь-яка артистична діяльність» [12, с. 169].

Робота райрезидентів, інформаторів визначалася загальною партійно-державною лінією щодо села. «Новий курс» партії на селі проголосив гасло «Обличчям до села!» були внесені корективи і в систему політичного контролю. Свідченням цього є цікавий документ – розпорядження начальника Лубенського окрвідділу ОДПУ (червень, 1925 р.) «Всім Р.Р. ОДПУ Лубенської округи»: «Як стало відомо контрреволюційні організації і угруповання на Україні добре поінформовані про те, що ОДПУ в даний момент змушене на...деяку пасивність, викликану, як НЕПом, так і рішеннями уряду вищого порядку.

Про те, що таке становище тимчасове знає кожен із нас... У зв'язку з цим ОДПУ не повинно упускати важливого моменту для демаскування наших ворогів, щоб потім у належний момент нанести їм непоправного удару... Біжучий момент дає нам в руки такі виключні можливості по виявленню контрреволюціонерів серед всіх прошарків населення. Особливо підкреслюємо, що такий момент можливо більше в нашій історії не повториться» [13, с. 174].

У полі зору органів спецслужб поставало завдання викорінення української національної ідентичності, а саме: слова, історії, традицій, звичаїв, української звитяги. У розряд табуйованих зараховували наукові доробки професора Грушевського. У серпні 1925 року усім райрезидентам Лубенської округи надіслано наказну депешу, у якій зазначалося: «Історія України – Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для

радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги наразі розглядається урядом СРСР і ОДПУ у Москві. А на сьогодні пропонуємо райрезидентам фіксувати усіх тих, хто проявляє інтерес до згаданої книги і розповсюджує її серед населення. Інформуйте про це наших сільських секретних співробітників та зобов'яуйте їх посилити спостереження за такими особами» [13, с. 175].

Під заборону підлягали і народні забави, коріння яких сягали героїчних часів Козаччини. Спеціальним розпорядженням уряду скасовувались «кулачні бої», які були неодмінними атрибутами різдвяно-новорічних свят. Совітська влада трактувала подібні дійства як «пережитки рабства та дикості», адже ця традиція сягає часів Козаччини та «не сумісна з духом часу і повсюдно підлягає забороні» [14, с. 157].

Невід'ємною складовою українського селянського повсякдення залишалась церква. Нещодавні події Української революції закарбували в історичній пам'яті народу природне прагнення відродити національну державу. В умовах втрати державності автокефальна українська церква власною духовною позицією залишалась ваговою ланкою збереження національної ідентичності у загальному ланцюжку високого українського духу. Більшовицька держава, будучи свідомою існування цього феномену, у 1920-ті роки прагнула бути щонайбільше поінформованою щодо діяльності української автокефальної церкви та її митрополита Василя Липківського, щоб згодом завдати цій духовній інстанції непоправного нищення. У жовтні 1924 року у листі до райрезидентів ОДПУ Лубенської округи звернено увагу на «ріст впливу серед українського населення т. зв. Української автокефальної церкви, очолюваної Київським митрополитом Василем Липківським. Давно уже відомо, що Липківський та його сподвижники є прихованими пропагаторами українського сепаратизму..., проповідують різні ворожі радянській владі ідеї українського націоналізму» [15, с. 166].

Діяльність української автокефальної церкви набирала особливо небезпечного значення для влади. Через це ОДПУ УСРР вимагало від окривдділів:

«1) широко висвітлювати у політоглядах усі сторони життя та діяльності цієї церкви. Звертати особливу увагу на проповіді священників, що проголошуються у церквах.

2) Посилювати антирелігійну пропаганду через округові ради безбожників.

3) Збільшувати числа сільських інформаторів із числа віруючих і залучення для агентурної роботи в ДПУ самих священників» [15, с. 166, 167].

Функції правової держави, а значить і незалежний суд більшовики підміняли власними аморальними уявленнями про

справедливість та принципами революційної доцільності. Більшовицька партія тотально підпорядковувала собі функції та інституції державности. У вересні 1924 року Бюро Лубенського округового партійного комітету заслухали Голову Округового суду винесло наступну ухвалу: «Політично злочинно і абсолютно незадовільно проведені вибори народних засідателів Нарсудів в Лубенській окрузі. Недотримано основного принципу підбору нарзасідателів із числа осіб соціально близьких радянській владі прошарку населення» [16, с. 164-165].

Виходячи з цього округовий партійний комітет зобов'язав кишеньковий округовий суд у місячний термін усунути недоліки, у майбутньому широко застосовувати практику показових судів, виносячи звинуваченням щонайсуровіші терміни покарання по тій чи іншій статті КК. Округовим виконавчим комітетом надані відповідні вказівки про перевибори народних засідателів [16, с. 165]. Попри незначний хронологічний відтинок 1920-х років, який переживало українське село, на практиці суспільно-політичне життя відзеркалювало соціально-економічну і політичну динаміку насадження більшовиками власних стандартів політичного режиму: відхід від жорстких заходів періоду «воєнного комунізму» до впровадження певною мірою ліберальних принципів НЕПу із багатоукладною економікою, вільною торгівлею, відносною економічною свободою.

Однак, утворені у 1918 році органи ВЧК, незважаючи на реорганізацію (ОДПУ) і зміну економічного вектору держави, шліфували власну «майстерність», відстежували і накопичували інформацію, справно здійснюючи політичний контроль, щоби у слушний час зміни політичного курсу держави на практиці застосувати набутий багаж та бути активними учасниками процесу становлення командно-репресивної системи управління, який започатковує сталінська директива від 5 січня 1928 року і яка висуває на перший план «командно-репресивне» рішення хлібозаготівельної проблеми. «У ній фактично, – як зазначив видатний дослідник-аграрник професор Віктор Данілов, – вперше була викладена програма принципово нового ставлення до селянства, зламу непу і широкого застосування репресій на селі, аж ніяк не обмеженої куркулями і спекулянтами. Почалося створення командно-репресивної системи управління» [17, с. 38].

Джерела та література

1. Р. Lykho. Sovetskaia Vlast`na mestakh. Ukr. Zbirnyk. 1958. № 8. Р. 99–172.
2. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921 – 1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т.14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С.141–180.
3. Сергей Максудов. Введение. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 141–142.

4. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4-х тт. Под. ред. А. Береловича (Франция), В. Данилова (Россия). Москва: РОССПЭН. 1998 – 2012.
5. В. Данилов. Введение // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. Т.1. 1918–1922. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН. 1998. С. 1012.
6. Примечания. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 188.
7. Секретно 13 января 1921 года. Председателю Чернухского Волкомбеда тов. Кирьян копия: Секретарю Чернухской Вол. комячейки тов. Цензурову // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т.14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 143.
8. Совершенно секретно Шифровано код «Интернационал». Февраль м-ц 1924 года. Всем Р.Р. Лубенского округа Чернухский район тов. Шаревскому // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 159–161.
9. Совершенно секретно 29 июля 1923 года. Всем председателям РИКов Лубенского округа Чернухский РИК лично тов. Сагура. Для сведения копия: Секретарю Райкома КП (б) У тов. Орлову // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 154–156.
10. Совершенно секретно Август м-ц 1923 года. Всем Р.Р. Лубенского Окр. отд. ОГПУ м. Чернухи райрезиденту тов. Шаревскому // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. Ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 155.
11. Совершенно секретно шифровано код «Поселенец». Август м-ц 1923 года. Всем Р. Р. Лубенского Окр. отд. ОГПУ м. Чернухи райрезиденту тов. Шаревскому // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 156.
12. Секретно Январь м-ц 1925 года. Р. Р. ОГПУ Чернухского района тов Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 169–170.
13. Сов. секретно Шифровано код «Интернационал». Июнь м-ц 1925 года. Всем Р.Р. ОГПУ Лубенского округа м. Чернухи тов. Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 174–175.
14. Совершенно секретно Декабрь м-ц 1923 года. Всем председателям РИКов Лубенского округа копия: Начальникам Районных Милиций // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. / В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 157.
15. Сов. секретно Шифровано код «Интернационал» Октябрь м-ц 1924 года. Всем Р.Р. ОГПУ Лубенского округа Чернухский район тов. Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 166–167.

16. Совершенно секретно. Сентябрь м-ц 1924 года. Всем Нарсудам Лубенского округа Нарсудье 13-го участка м. Чернухи тов. Козинец // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 164–165.
17. В. Данилов. Введение // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.: В 5 т. / М.: Изд-во РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / В. Данилов (отв. ред.) В. Виноградов, Л. Виола и др.